

QARAQALPAQ TILINDEGI SINONIM ATLIQLAR

Keńesbaeva Shaxzoda,

*Ájiniyaz atındaǵı NMPI filologiya fakulteti qaraqalpaq tili hám ádebiyatı tálim baǵdarınıń
4-kurs studentı*

Ilimiy basshısı f.i.k., doc. G.Patullaeva,

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19022057>

Annotaciya. *Maqalada qaraqalpaq tilinde qollanılatusın sinonim atlıklar keńnen úyrenilip, olardıń strukturalıq jaqtan ózgeshelikleri anıqlandı. Túbir sózlerden, qospa sózlerden ibarat sinonim atlıqlardıń ózgeshelikleri úyrenildi.*

Аннотация. *В статье широко изучаются синонимичные существительные, используемые в каракалпакском языке, и выявляются их структурные особенности. Изучены особенности синонимичных существительных, состоящих из корневых и сложных слов.*

Abstract. *The article extensively examines synonymous nouns used in the Karakalpak language and identifies their structural features. The features of synonymous nouns consisting of root and compound words were studied.*

Tayanış sózler. *Sinonim, sinonim atlıqlar, túbir sózden ibarat sinonim atlıq, qospa sózden ibarat qospa atlıq.*

Ключевые слова. *Синонимы, синонимичные существительные, синонимы, состоящие из корневых слов, и составные существительные, состоящие из сложных слов.*

Key words. *Synonyms, synonymous nouns, synonyms consisting of root words, and compound nouns consisting of compound words.*

Sinonimler kórkem shıǵarma tiliniń obrazlılıǵın hám tásirtiligin támiyinlew, bir sózdi qayta-qayta tákirarlay bermew imkaniyatın beredi.

Tildegi sinonim bolıp qollanılatusın sózlerdiń barlıǵı da bir sóz shaqabınan boladı. Tiykarınan, házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi barlıq mánili sóz shaqapları atlıqlar, kelbetlikler, feyiller, ráwishler sinonimlik sózlerdi jasaydı.

Qaraqalpaq ádebiyatında tildegi hár bir sózdi, kórkemlew quralın, sonıń ishinde, sinonimlerdi paydalanıwda jazıwshı yamasa shayırdıń sóz qollanıw ózgesheligi bar, olardıń sinonimlerden hár qıylı stillik maqsetlerde úlken sheberlik penen qollanılǵanın kóriwge boladı.

Qaraqalpaq ádebiy tildegi leksikalıq quramında jay túsinik formasında gezlesetuǵın sózler ushırasadı. Bul sózler tildiń sóylew hám jazba tillerinde qollana beredi. Máselen, batırlıq - mártlik, adam – insan - kisi, sawash - ayqas, urıs - jánjel - daw, urı - qaraqshı, bálent - joqarı, gedey - jarlı, muńlı - kúshli, quwanış - shadlıq, er kisi - er azamat. Mısalı:

Ishinen meni jaynaǵan ottıń,

Batırlıq penen qutqarıp shıqtıń.

Seniń tap usı *mártligiń* ushın,

Ayaǵım kelmey dúnyanıń bárin... (I.Yusupov)

Joqarıda keltirilgen mısallardaǵı batırlıq – mártlik sózlerin shayır óziniń qosıqlarında tildegi ushırasatuǵın sóylew tili menen ádebiy tilde de qollanılatuǵın sózlerdi paydalanıp, olar tilimizde sematikalıq-stillik jaqtan bayıtıp otırǵanın anıq kóriwimizge boladı.

Sinonimlerdiń leksika-grammatikalıq birligi – sinonimler ulıwma mánilik jaǵınan bir tutas bolıp qalmastan, al leksika-grammatikalıq jaǵınan da birlikte bolıp keledi, sinonimlik qatarǵa kiretuǵın sózler bir ǵana sóz shaqabınan bolıp keledi. Leksikalıq sinonimler til stilleriniń barlıǵında stillik ayırmashılıǵına qaray belgili dárejede xızmet etedi. Maqalada bul til birliklerin shayır I.Yusupovtıń shıǵarmalarınan qarastırdıq. Shayır shıǵarmalarında atlıq sózlerden payda bolǵan sinonimler kóplep qollanılgan: maqset – murat – árman - úmit – arızw, el – jurı - xalıq, insan - adam, esik - qapı h.t.b. Mısalı:

Jaqsı *maqsetler*, jańa *úmitler*,

Bul jolda bizlerge hámdam bolajaq... («Alasatlı dúnya bul»)

Kórsetilgen mısaldaǵı maqset, úmit sinonimleri bir sóz shaqabınan – atlıqtan jasalgan. Shayır qosıqlarında maqset – murat – árman [Кәлендеров, 85] sózleriniń tilek, talap, árman [ҚТТС, 125], sonday-aq úmit – arızw jeke stillik sinonimleri de ónimli qollanılgan.

Sinonimlerdiń hár túrli sóz shaqabının ılayıqlı qurılısında keledi. Negizgi sinonim atlıqlar túbir halında da, dórendi halında da, hár túrli qosımtalar arqalı ózgerip te keledi

Tilimizde sóz jasawshılıq xızmetine iye bolǵan sózlerdiń quramına túbir sinonimler de kiredi. Olar túbir yaki tiykar halında aktiv qollanılp, sinonimlik qatarlardı dúziwi, dominantanta xızmetinde qollanıluwı múmkin. Máselen, bas - gelle, miyman - qonaq, háykel - monshaq, hinji - marjan, izzet - húrmet hám t.b. Mısalı:

Bar ma joqpa sorpalıǵın,

Gelle-bas-sıyraaq, ishek-qarın. (II tom)

Birewlerge *asqar biyik*

Taw berse de jer bermegen. («Bul jer ele zor boladı»)

Keyingi qosıq qatarlarında asqar sóziniń biyik sinonimi menen dizbeklesip qollanılganın kóremiz. Biyik sózi dominantanta bolıp, ol joqarı, bálent, asqar, tóbe, shıń, hawalı [Кәлендеров, 24] sózleri menen sinonimlik qatar dúzedi.

Qaraqalpaq tilinde atlıq sózlerden ilaj – shara – hámel, maqset – murat - árman, maydan – alań – dalań, miymanxana – jataqxana – qonaqxana, náwshe – jas, ǵalawıt – alaǵada, ǵázep – qáhár – ǵujır, ergenek – qapı – esik, shejire – tariyx, ómir

– tirishilik – dúnya, dáwir – zaman hám t.b. atlıqlar túbir halında hám dórendi túrinde bir-birine sinonim bolǵan. Shayır bul sózlerden qosıqlarında ónimli paydalanadı. Mısalı:

Ne ǵáletiy dáwir adamızatqa,

Jaqsılıq ushın jan ayamas zaman... (II tom)

Izzet, húrmet saqlap kisi kisige,

Hadal miynet jumsap xalıqtıń isine... («Alasatlı dunya bul»)

Kórsetilgen mısallarda berilgen sinonimlik qatarlardaǵı dáwir – zaman, izzet – húrmet sózlerdiń hámmesi de túbir sózlerden quralıp turǵanlıǵı belgili.

Tilimizde hár túrli túbir yaki tiykar sózlerge bir neshe hár qıylı sóz jasawshı affikslerdiń járdemi menen de sinonim atlıqlar jasaladı. Máselen, xızmetshi - ishshı, awızbirishilik - sıylasıq, emlewxa - keselxa, mákkarlıq - sumlıq hám t.b. Mısalı:

Jasa xızmetshiler, hám siz ishshiler,

Ómir keleshektiń iyesi sizler,

Berme jazıwshılardıǵa erkińdi qoldan... («Oylar»)

Awızbirshilik, sıylasıǵıń bir tóbe,

Sonday uyımshıl dana gazitseń... («Alasatlı dunya bul»)

Joqarıda keltirilgen mısallarda xızmet, is sıyaqlı hár túrli túbir sózlerge atlıq jasawshı -shı, -shi affiksleri jalǵanıp turǵanın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Ráhátli kúndiz, payızlı aqsham,

Súngip shıqqanıńda salqın suw qanday! («Aral elegiyaları»)

Qosıq qatarlarında shayırdıń bay dóretiwshilinen payda bolǵan ráhátli, payızlı dórendi sinonim sózleri de stillik jaqtan emocional-ekspressivlik xızmette qollanılǵan.

Tilimizde sinonim atlıqlar jup sóz túrinde de ushırasadı. Olardıń jasalıw jolları da hár túrli bolıp keledi. Máselen, qurbı-qurdas, el-jurt, hal-dárman, ar-namıs, daw-jánjel, qayǵı-muń, jábir-japa, tuwǵan-tuwısqan, yar-dos, taj-taxt hám t.b. Bul keltirilgen jup sózlerden bolǵan sinonim atlıqlar bir túsinikti bildiretuǵın sinonim sózler bolıp esaplanadı. Bunday juplasıp keliwi arqalı ulıwma bir túsinikti ańlatadı. Bul ulıwma túsinik eki sózdiń dara mánileriniń jıyıntılıǵınan kelip shıǵadı. Olar burın jeke turıp bir túsinikti bildirgen bolsa, eki jup sóz sostavında ulıwma túsinikti bildirip keledi. Mısalı:

Aqmaqqa hámdam bolsa qalmas ar-uyat,

Sol ushın Hayyamnan tıńla násiyat. («Oylar»)

Miynetke sarp etken jaslıq jigerin,

Qartayǵanda lázzet, hal-dárman bolar ... («Oylar»)

Keltirilgen qosıq qataqlarında ar-uyat, hal-dárman sózlerinde de eki sınıarı da atlıqtan bolǵan jup sinonimler. Bunda eki sóz bir máni ańlatıp kelgen. Jup sinonim atlıqlar juplasıp kelgende payda bolatuǵın ulıwma túsinikti tómendegidey etip kórsetiwge boladı: kúsh-quwat, ataq-abıray, sezim-sana, arızıw-árman, aqıl-zeyin, qayǵı-dárt hám t.b.

Bul keltirilgen jup sózlerdi alıp qaraǵanıwızda kúsh-quwat jup sinonim sózi kúsh hám quwat sózlerinen basqa da, ǵayrat, dárman, hal, jiger sıyaqlı túsiniklerdi bildiredi, al ataq-abıray jup sinonim atlıǵı dańq mánisinde de, ataq mánisinde de qollanıladı. Mısalı:

Sabır áyle sáwdigim, piter *qayǵı-ǵam*,

Seni dep, elim dep men hám sergizdan ... («Duzlı samallar»)

Múriwbetli bolsa kewil,

Qayǵı-dártiń bolar jeńil ... (I tom)

Bunda qayǵı-ǵam sinonimi jup sóz túrinde jumsalǵan bolsa, qayǵı, dárt sózleri dara túrinde kelse, sinonimlik xızmet atqarǵan.

Dara sinonim atlıqlardıń jup sóz túrindegi sinonim atlıqlardan mánilik ayırmashılıǵı boladı. Jup sózler túrindegi sinonim atlıqlar ulıwma túsinikti bildiretuǵın bolsa, jeke sóz túrindegi sinonim atlıqlar dara túsinikti bildirip keledi. Tilimizdegi sinonim dep eki sózdi jup sóz etip qollana beriwge bolmaydı. Máselen jup sinonim «kúsh-quwat» dep ayılǵan menen «hal-quwat» «ǵayrat-quwat» dep ayılmaydı. Solay eken, tilimizde kórkemlik jaǵınan, máni jaǵınan, belgili ayırıqshalıqları bar mániles hám jup sinonimler bola aladı.

Shayır shıǵarmaları tiliniń leksikasında sinonim atlıqlar keńnen orın iyeleydi. Tildiń baylıǵın kórsetiwshi bil til birligi qosıq, poema tilinde kórkemlik payda etiw, bir sózdi qayta-qayta tákirarlamaw ushın múmkinshilik beredi. Avtor sinonimlik qatarlardan sózlerdi úlken sheberlik penen tańlap, orınlı paydalanıw arqalı tásirliklikti payda etedi. Solay eken, dóreiwshi sózlerdiń mánilik reńklerine dıqqat awdara otırıp, eń zárúrlisin tańlap alıwǵa erisedi. Demek, olar mánileri bir-birine jaqın bolǵan atlıq sózlerdi óz shıǵarmaları tilinde til baylıǵın támiyinlew ushın paydalanadı.

Ádebiyatlar:

1. Қәлендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, 85-бет
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. V том –Нөкис: «Қарақалпақстан», 125-бет.
3. Қәлендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, 24-бет
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
5. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық хәм лексика семантикалық өзгешеликлери. – Нөкис: 1989.

6. Юсупов И. Таңламалы шығармалары I-II том –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992.
7. Юсупов И. Аласатлы дүнья бул. –Нөкіс: «Қарақалпақстан» баспасы, 1998
8. Юсупов И. Дузлы самаллар. –Нөкіс: «Қарақалпақстан» баспасы. 1998
9. Юсупов И. Бұлбұл уясы. –Нөкіс: «Билим», 1997.